त्या पाचजणींच्या दुःखात या तलावाचे मूळ नावच लुप्त झाले आणि लोकांनी त्या तलावास 'हा हा पंचकुमारी' या नावाने आजपर्यंत आठवणीत ठेवले. बिहारमध्ये लखीसराय क्षेत्रात एकदा ३६५ तलाव एका झटक्यात बनविण्यात आले होते. कथा सांगते की एक राणी होती. तिला रोज एका नवीन तलावावर स्नान करण्याची इच्छा होती. तिच्या या विचित्र सवयीमुळे सगळा प्रदेश तलावांनी भरून गेला. या कहाणीतील जवळ जवळ शंभर तलाव आजही आढळतात आणि यामुळेच या भागातील जलस्तर आजही चांगला आहे.

पोखर हे नाव सामान्यपणे छोट्या तलावांसाठीच वापरले जाते. पण मथुरेजवळच्या बरसानेमधील एका मोठ्या तलावाला ते दिलेले आढळते. राधेच्या हातांची हळद धुण्याचा प्रसंग आहे. हळदीचे हात धुतल्याने तलावाचे पाणी पिवळे होऊन गेले. तलावाला नाव मिळाले 'पीली पोखर'!

रंग झाला आता स्वादावर येऊ. महाराष्ट्रातील महाड भागात एका तलावाचे पाणी इतके चवदार होते की त्याचे नावच चवदार तळे असे पडले. समाजाच्या अधोगतीच्या काळात दलित समाजाला या तलावातले पाणी घेण्यास बंदी घालण्यात आली होती. सन १९२७ मध्ये चवदार तलावापासूनच श्री. भीमराव आंबेडकरांनी दलितोद्धाराच्या आपल्या चळवळीला प्रारंभ केला.

विचित्र तलावांमध्ये राजस्थानातील आबू पर्वताजवळचे नखी सरोवर आहे. असे म्हणतात की देवांनी आणि ऋषींनी आपल्या नखांनी हा तलाव खोदला. ज्या समाजात साधारण मानले जाणारे लोक तलाव बनविण्यात मागे राहत नसत तिथे देवतांचे योगदान असलेला एकच तलाव कसा बरे असेल?

गढवालमध्ये सहस्त्रताल नावाच्या एका भागात खरोखरच शेकडो तलाव आहेत. हिमालयाचा हा भाग १० ते १३ हजार फूट उंचीवर आहे. इथे निसर्गाचे एक रूप. वनस्पती, जेव्हा निरोप घेण्याच्या तयारीत असते तेव्हा निसर्गाचे दुसरे रूप, हिम आपला जम बसवण्याचे! आजूबाजूस दूरवर मानवी वस्ती नाही. सर्वात जवळचे गाव ५००० फूट खाली आहे. तेथील लोक सांगतात की सहस्त्रताल त्यांनी नव्हे, देवतांनी बनविले आहेत.

जयपूरजवळ असलेला गोलाताल विचित्र घटनेमधून निर्माण झालेल्या तलावांपैकी एक असून खरोखर त्याचे सचित्र वर्णन करण्यासारखे आहे. हा तलाव गोल आहे म्हणून काही त्यास गोलाताल म्हणत नाहीत. असे म्हणतात की हा तलाव एका तोफेच्या गोळयामुळे बनला आहे. तेव्हा जयपूर शहर वसलेले नव्हते. आमेर ही राजधानी होती. जयगढच्या राजाने जयबाण नावाची एक मोठी तोफ बनवून घेतली. तिची मारक शक्ती खूपच मोठी होती. यातील गोळा २० मैल दूर जाऊ शकत असे. जयबाण तोफ जयगढ किल्ल्याच्या आतील तोफ कारखान्यात तयार झाली होती.

मारकशक्तीची चाचणी घेण्याकरता ही तोफ एका बुरुजावर चढवून गोळा फेकण्यात आला. २० मैल लांबच्या चाकसू येथे हा गोळा पडला. विस्फोट इतका प्रचंड होता की त्या ठिकाणी एक लांब, रुंद आणि खोल खड्डा तयार झाला. पुढच्या पावसाळ्यात त्यात पाणी भरले आणि त्यानंतर तो कधीच कोरडा झाला नाही.

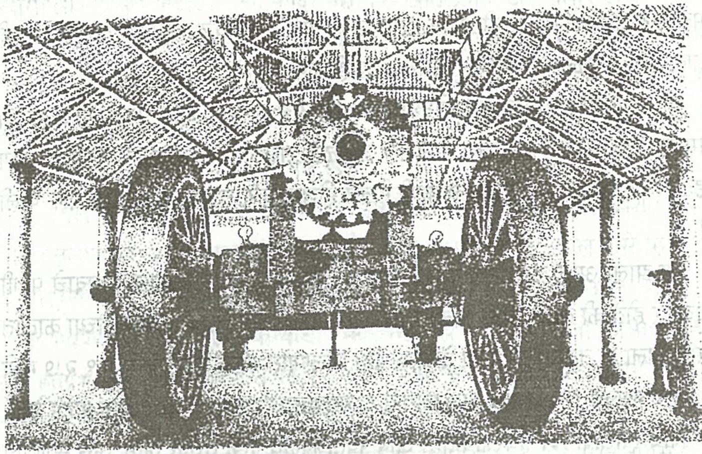

अशा प्रकारे जयबाण तोफेमुळे गोलाताल तयार झाला. जयबाण तोफ नंतर कधीच वापरली गेली नाही. केवळ चाचणीनंतर तिथे शांतता प्रस्थापित झाली. असे म्हणतात की त्यानंतर त्या भागावर चढाई करण्याची कुणाची छातीच झाली नाही. गोलाताल आजही भरलेला असून चाकसू क्षेत्राला पाणी देत आहे. अणुबॉम्बच्या किंवा एकूणच अणुशक्तीच्या शांततामय उपयोगाची बरीच चर्चा झाली होती, आमच्याकडेही झाली. याच राजस्थानात पोखरण येथे त्याचा विस्फोट झाला. पण एकही गोलाततलाव तयार झाला नाही. तयार झालाच असता तर किरणोत्सर्गामुळे फायद्यापेक्षा नुकसानच जास्त झाले असते.

कधीकधी एखाद्या क्षेत्रातील एखादा तलाव लोकांच्या मनावर सर्वात जास्त छाप टाकतो. तेव्हा त्याचे नाव झुमरताल होते. झुमर म्हणजे मस्तकावर धारण करायचा एक दागिना. त्याच्यामुळे मस्तकाला शोभा येते. झुमरताल त्या क्षेत्राचे मस्तक उंच करतो. प्रेमाने याच झुमरतालास झुमरीतलैयाही म्हटले गेले. विविधभारतीने मात्र झुमरीतलैयाचे नाव अगदी वेगळ्या प्रसंगातून देशाच्या घराघरांत पोहोचविले. भारतीय भाषांची अशी विविधता आणि ताल तलैयांची तशी विविधता, पण दोन्हीमुळे समाजाचे मस्तक मात्र नेहमीच उंच राहिले होते.

❖❖❖

मृगतृष्णा खोटी ठरविणारे तलाव

देशभरात पाण्याचे काम करणारे हे मस्तक, राजस्थानात, मृगतृष्णेने वेढलेले होते. हे क्षेत्र सर्वात गरम आणि कोरडे आहे. वर्षभरात फक्त ८० ते ३०० मि. मी. पाऊस येथे पडतो. देशाच्या इतर भागांत एका दिवसात जितका पाऊस पडतो तेवढा जैसलमेर, बाडमेर आणि बिकानेरच्या काही भागांत सबंध वर्षभरात मिळून कसाबसा पडतो. सूर्यसुद्धा येथे सर्वात जास्त तळपतो आणि तेही आपल्या संपूर्ण तेजासह. असे वाटते की उन्हाळा ऋतू येथूनच देशात प्रवेश करतो आणि उर्वरित राज्यांत आपली हजेरी लावून येथेच रमतो.

तापमान ५० अंशापर्यंत गेले नाही तर या वाळवंटी भागातील लोकांच्या मनातला त्याच्याबद्दलचा आदरच कमी होईल. भूजलाची पातळीसुद्धा या प्रदेशात खूपच खोल आहे. पाण्याचा अभाव हाच वाळवंटाचा स्वभाव असे मानले जाते. मात्र या भागातील समाजाने त्याच्याकडे अभिशापाप्रमाणे नाही, तर निसर्गाच्या एका मोठ्या खेळाच्या भागाप्रमाणे पाहिले आहे आणि एका कुशल खेळाडूप्रमाणे सजूनधजून त्या खेळात तो सामील झाला आहे.

सर्व दिशांनी मृगतृष्णेने वेढलेल्या या तापत्या मरुभूमीत जीवनाचा, एका जिवंत संस्कृतीचा पाया घालताना या समाजाने पाण्याशी संबंधित छोट्यातली छोटी गोष्टसुद्धा पाहिली असेल, ती समजून व पारखून घेतली असेल. पाण्याच्या बाबतीत अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीमध्येसुद्धा त्यांनी जीवनाची रीत शोधण्याचा प्रयत्न केला आणि मृगतृष्णेला खोटे ठरवीत ठिकठिकाणी वेगवेगळ्या व्यवस्था केल्या.

जेथे तलाव नाही, पाणी नाही, तेथे गाव नाही, तलावाचे काम आधी, आणि त्यानंतर त्याच्या आधारे गाव वसे. मरुभूमीतील शेकडो गावांची नावे तेथील तलावांशी जोडलेली आहेत. बिकानेर जिल्ह्यातील बिकानेर तालुक्यात ६४, कोलायत तालुक्यात २० आणि नोखा क्षेत्रात १२३ गावांचे नाव 'सर' वर आधारित आहेत. लूणकरणसर या एका तालुक्याच्या नावातच सर आहे आणि या तालुक्यातील ४५ गावांची नावे सरवरून आहेत. उरलेल्या इतर गावांच्या नावात सर नाही, तरीही त्या गावात तलाव जरूर सापडतील.

दोन चार गावे अशीही आढळतील की त्याच्या नावात 'सर' आहे, पण सरोवर तेथे नाहीत. गावांची नावे ठेवताना तिथे सरोवर व्हावे अशी इच्छा जरून असेल; मुलाचे नाव रामकुमार, मुलीचे नाव पार्वती ठेवताना आई - वडिलांच्या मनात त्या देवदेवतांचे गुण आपल्या पाल्यात यावेत अशी इच्छा जशी असते, तशीच!

राजस्थानातील जैसलमेर, बाडमेर, जोधपूर, पाली, बिकानेर, चुरू, श्री गंगानगर, झंझनू, जालौर, नागोर आणि सीकर या अकरा जिल्ह्यांमध्ये वाळवंटाचा विस्तार दिसतो. मात्र जैसलमेर, बाडमेर आणि बिकानेरमध्ये याची तीव्रता जास्त आहे. देशातील सर्वात कमी पर्जन्यमान, सर्वात जास्त उन्हाळा, वाळूची जोरदार वादळे आणि पंख असल्यासारख्या इकडूनतिकडे उडणाऱ्या वाळूंच्या टेकड्या हे सगळे इथेच आढळते. अशा स्थितीत या तीन जिल्ह्यांत पाण्याचा अभाव सर्वात जास्त असावयास हवा होता. परंतु जनगणनेच्या अहवालात मरुभूमीतल्या या भागात शंभर टक्के गावांत पाण्याची व्यवस्था आहे असे वर्णन आहे, त्यावर विश्वासच बसत नाही.

पाण्याच्या प्रत्येक बाबतीत प्रतिकूल परिस्थितीत
त्यांनी जीवनाची रीत शोधण्याचा प्रयत्न केला
आणि मृगतृष्णेला खोटे ठरवीत ठिकठिकाणी
वेगवेगळ्या व्यवस्था केल्या.

गॅझेटियरमधील जैसलमेरचे वर्णन अत्यंत भयानक आहे. 'इथे एकही बारा महिने वाहणारी नदी नाही. भूजलस्तर सामान्यपणे १२५ ते २५० फूट खोल आणि काहीकाही ठिकाणी तर ४०० फूट खोल आहे. वार्षिक पर्जन्यमान तर केवळ १६४ मि.मी. मागील ७० वर्षांच्या अभ्यासावरून वर्षातील ३६५ दिवसांपैकी ३५५ दिवस कोरडे मोजले गेले. याचा अर्थ इतरत्र १२० दिवसांचा असणारा पावसाळा इथे फक्त १० दिवसांचा असतो!

परंतु हा सर्व हिशेब काही नवीन लोकांचा आहे. मरुभूमीतील या समाजाने बहुधा १० दिवसांच्या या पावसाळ्यात कोट्यवधी थेंब पडताना पाहिले आणि ते सर्व साठवायचे काम घराघरांत, गावागावांत आणि शहरांतूनसुद्धा केले. या तपस्येचे परिणाम समोर आहेत. ते असे-

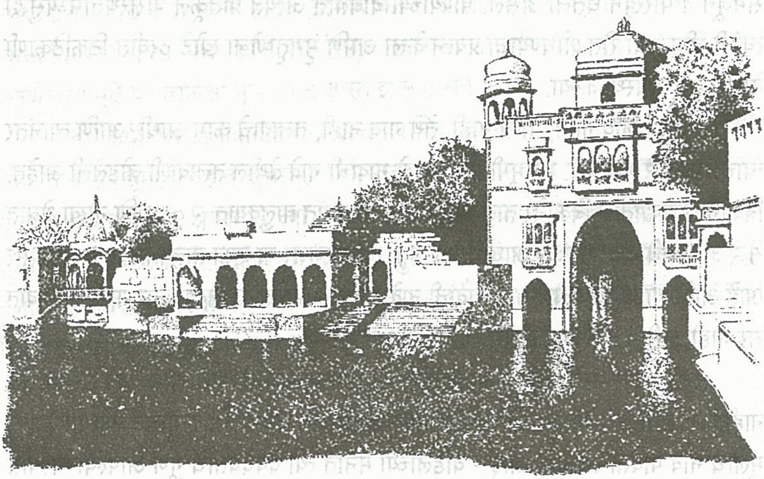

जैसलमेर जिल्ह्यात आज ५१५ गावे आहेत. यातील ५३ गावे काही ना काही कारणांनी ओस पडली आहेत. ४६२ गावांत वस्ती आहे. यातील फक्त एक गाव सोडले तर प्रत्येक गावात पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था आहे. ओसाड झालेल्या गावांतही ही सोय आहे. सरकारी आकड्यांनुसार जैसलमेरच्या ९९.७८ प्रतिशत गावांत तलाव, विहिरी आणि काही अन्य स्रोत आहेत. यात नळ, ट्यूबवेल अशासारख्या नव्या सोयी कमीच आहेत. या जिल्ह्यातील ५१५ गावांपैकी फक्त १.७३ टक्के इतक्याच गावात वीज आहे. याचा अर्थ असा की बहुतेक ठिकाणी ट्यूबवेल विजेवर चालत नाहीत, डिझेल तेलावर चालतात. तेल बाहेरून दुरून येते. तेलाचा टँकर आला नाही तर पंप चालणार नाही, पाणी मिळणार नाही. सर्व काही व्यवस्थित चालत राहिले तर पुढेमागे ट्यूबवेलमुळे भूजलस्तर कमी होणारच तो आहे तिथेच थांबविण्याचा अजूनतरी एकही उपाय नाही.

एकदा पुन्हा उजळणी करूया की मरुभूमीतील सर्वात बिकट मानण्यात आलेल्या या क्षेत्रात ९९.७८ टक्के गावांत पाण्याची सोय आहे आणि तीही स्वावलंबनाने. याचबरोबर आधुनिक समाजातील संस्थांनी, विशेषतः शासनाने, ज्या सुधारणा करायला हव्यात असे मानले जाते, त्यांची स्थिती पाहू. आतापर्यंत केवळ १९ टक्के गावे पक्क्या रस्त्यांनी जोडता आली, पोस्टाची सोय केवळ ३० टक्के गावांपर्यंत पोहोचली, आरोग्यचिकित्सा ९ टक्के गावांनाच मिळू शकली. शिक्षणाची सोय ५० टक्के गावांत झाली आहे. तीच फक्त इतर गोष्टींच्या तुलनेत थोडी बरी आहे. पुन्हा पाण्याकडे येऊ - ५१५ गावांत ३८१ विहिरी आणि २९४ तलाव आहेत.

भारताच्या सीमेजवळ पाकिस्तानच्या थोडेसे अलीकडे ज्या भागाला नव्या समाजाने निराशेचा भाग मानला आहे, तिथे आसूताल म्हणजे अश्रूंचा तलाव आहे. जेथील तापमान उन्हाळयात ५०° पर्यंत जाते तेथे 'शितलाई' म्हणजे 'शीतलतलाई' आहे आणि जेथे बादल म्हणजे ढग सर्वात जास्त धोका देतात तेथे 'बदरासर'सुद्धा आहे. मरुभूमीत पाण्यासाठी कष्ट पडतच नाहीत असा याचा अर्थ नाही. परंतु तेथे समाजाने कष्टाचे रडगाणे गायले नाही. त्यांनी हे कष्ट सोपे बनवायची जिद्द धरली आणि या जिद्दीवरच आपला समाज संघटित केला. संघटित समाजाने एका बाजूने पाण्याच्या प्रत्येक थेंबाचा साठा केला, तर दुसऱ्या बाजूने त्याचा उपयोग अत्यंत काटकसरीने आणि समजूतदारपणे केला.

संग्रह आणि काटकसर हे स्वभावविशेष समजू न शकणारे शासन आणि त्या शासनाचे प्रतिनिधी म्हणजे गॅझेटियर यांना मात्र हा प्रदेश 'उजाड, वैराण, मरगळलेला आणि जीवनहीन' दिसतो. मात्र गॅजेटियरमध्ये हे सर्व लिहिणारा जेव्हा खरोखरी घडसीसरला गेला तेव्हा तो वाळवंटात प्रवास करतो आहे हेच मुळी विसरून गेला.

कागदावर, पर्यटनाच्या नकाशावर, जैसलमेर शहर जेवढे दिसते जवळजवळ तेवढाच मोठा घडसीसर हा तलाव आहे. नकाशावर आहेत तसेच वाळवंटातसुद्धा एकमेकालगत ते उभे आहेत. घडसीसरशिवाय जैसलमेरचे जीवन अशक्यच. जवळजवळ ८०० वर्षांच्या या शहराची जवळपास ७०० वर्षे व त्यातील एकएक दिवस घडसीसरच्या एकएक थेंबाशी जोडलेला आहे.

वाळूची एक मोठी टेकडी समोर उभी आहे. जवळ गेल्यानंतरही लक्षात येणार नाही की ही टेकडी नसून घडसीसरची उंचीपुरी, लांब रूंद पाळू आहे. जरा पुढे गेले की दोन बुरूज, दगडावर सुंदर नक्षीकाम केलेल्या पाच खिडक्या आणि दोन लहान आणि एक मोठी कमान असलेले, ताठ मानेने उभे असलेले ऐटबाज प्रवेशद्वार आपणांस दिसेल. मोठ्या आणि छोट्या कमानीतून समोर आकाशाची निळाई डोळ्यांत भरते. थोडे पुढे गेल्यावर ध्यानात येते की प्रवेशद्वारामधून जी निळाई दिसत होती ती आकाशाची नसून समोर पसरलेल्या पाण्याची आहे. नंतर दिसतात डाव्याउजव्या बाजूस सुंदर पक्का घाट, मंदिर, पठियाळ, बारादरी, अनेक स्तंभांनी सजलेले व्हरांडे, खोल्या आणि आणखी किती तरी. क्षणाक्षणाला बदलणारे हे दृश्य आपण तलावावर गेल्यावर स्थिरावते. समोर दिसणाऱ्या त्या सुंदर देखाव्यावर नजर ठरत नाही. ते सगळे सुंदर दृश्य दृष्टीत सामावून घ्यायचे असते आपल्याला.

पण दोन डोळ्यांत ते सामावता येत नाही. तीन मैल लांब आणि जवळजवळ एक मैल रुंद असणारा हा तलाव. याचे पाणलोट क्षेत्र १२० चौरस मैलांत पसरलेले आहे. जैसलमेरचे राजा महारावल घडसी यांनी विक्रम संवत १३९१ म्हणजेच सन १३३५ मध्ये हा तलाव बनविला होता. इतर राजे तलाव बनवून घेत, मात्र हा तलाव राजाने स्वतः बनविला होता. महारावल रोज उंच किल्ल्यावरून उतरून इथे येत. खोदकाम, भराव काम इत्यादी प्रत्येक कामाची देखरेख करीत, तसे पाहिले तर या काळात तिथे शांतता नांदत होती असे नाही. जैसलमेर राज्यामध्ये प्रचंड उलथापालथ घडविणारा तो काळ होता. गादीसाठी तेथील भाटी वंशामध्ये अंतर्गत कपट कारस्थाने आणि संघर्ष चालू असणारा हा कालखंड होता. मामा आपल्या भाच्यावर कपटाने आक्रमण करीत होता, सख्ख्या भावाला राज्यातून हुसकावून लावले जात होते, तर कुठे पेल्यात विष घातले जात होते.

राजवंशात आपसात कलह तर होताच, शिवाय राज्यावर आणि जैसलमेर शहरावर परचक्र यायचे. ज्या-ज्या वेळी अशी आक्रमणे होत, त्या-त्या वेळी पुरुषांना मिळे वीरमरण आणि स्त्रिया करीत जोहार!

अशा धगधगत्या काळात स्वतः घडशीनी राठोडांच्या सेनेच्या मदतीने जैसलमेरची सत्ता मिळवली होती. इतिहासाच्या पुस्तकात घडसींचा हा काळ समरसागर, मृत्यूचे तांडव, वैभव आणि विपन्नावस्था, जय आणि पराजय अशा शब्दांनी भरलेला आढळतो.

त्या कालखंडात हा तलाव बनत होता. अनेक वर्षांच्या या योजनेवर काम करण्यासाठी घडसीने अपार धैर्य आणि अपार साधनसामग्री जमा केली आणि नंतर त्याची सर्वात मोठी किंमतही चुकती केली. पाळू तयार होत होती. महारावल राजे पाळूवर उभे राहून सर्व कामावर लक्ष ठेवून होते. त्याच वेळी राज परिवारात चालू असलेल्या अंतर्गत कटकारस्थानामुळे पाळूवर उभ्या असलेल्या महारावल घडसीवर प्राणघातक हल्ला झाला. पण विमला राणी सती गेली नाही. राजाचे स्वप्न राणीने पूर्ण केले.

वाळूच्या या स्वप्नामध्ये दोन रंग भरले आहेत. निळा रंग पाण्याचा आणि चार मैल लांब तलावाच्या जवळपास अर्ध्या गोलाईत बनलेले घाट, मंदिरे बुरुजे आणि बारादरींचा पिवळा रंग. परंतु हे स्वप्न दिवसातील दोन वेळा मात्र केवळ एकाच रंगात रंगलेले दिसते. उगवणारा सूर्य घडसीसरवर मणभर वितळलेले सोने ओततो. मणभर म्हणजे वजनाचे माप मण नव्हे, सूर्याचे 'मन भरेल' इतके.

लोकांनीही घडसीसरमध्ये आपापल्या सामर्थ्याचे सोने टाकले होते. तलाव राजाचा होता, पण प्रजा त्यास सावरत व सजवत होती. सुरुवातीच्या काळात बांधलेल्या मंदिरे, घाट आणि जलमहालांचा विस्तार होत गेला. ज्याला जे चांगले सुचले ते त्याने घडसीसरवर ओवाळून टाकले. राजा आणि प्रजा यांच्या जुगलबंदीचे ते एक अद्‌भुत गीत बनले होते.

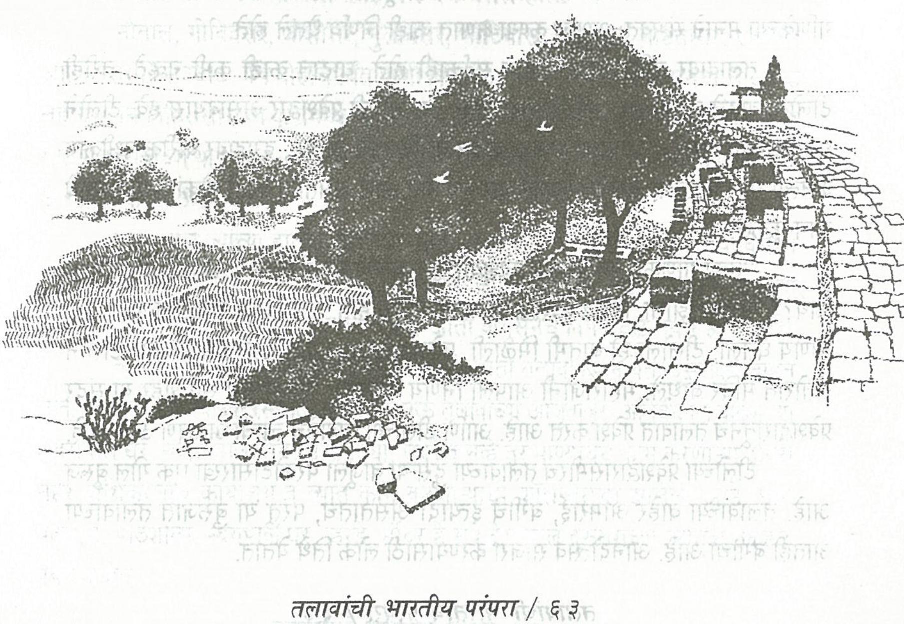

एकेकाळी घाटावर पाठशाळासुद्धा होत्या. यात शहरांतील आणि आजूबाजूच्या गावांतील विद्यार्थी येऊन राहत आणि येथेच गुरूपासून ज्ञान प्राप्त करून घेत. पाळूवर एका बाजूला छोटीछोटी स्वयंपाकगृहे आणि खोल्या आहेत. दरबारात, कार्यालयात ज्यांची काही कामे अडली असतील ते आपल्या गावातून येऊन येथेच आपले बस्तान बसवीत.

नीलकंठ आणि गिरधारी यांची मंदिरे झाली. यज्ञशाळा तयार झाली. जमालशाह पिराची चौकी झाली. सर्व एकाच घाटावर. कामधंद्यानिमित्त मरुभूमी सोडून देशात इतरत्र जाऊन वसलेल्या कुटुंबाचे मन घडसीसरमध्ये थबकलेले असते. याच क्षेत्रातून मध्यप्रदेश-जबलपूर येथे जाऊन राहणारे सेठ गोविंददास यांच्या पूर्वजांनी परत येऊन पठसाल येथे एक भव्य मंदिर बांधले होते.

संपूर्ण शहरासाठी पाणी येथूनच जात होते. दिवसभर येथून पाणी भरले जात असे. पण त्यातल्या त्यात सकाळी व संध्याकाळी पाणी नेणाऱ्या शेकडो लोकांचा येथे मेळाच असे. हे दृश्य शहरात नळाचे पाणी येईपर्यंत होते. सन १९१९ मधील उमेदसिंहजी मेहता यांची एक गजल घडसीसर येथील दृश्याचे अत्यंत सुंदर वर्णन करते. भाद्रपदातील कजली तीज या दिवशी येथे एक मेळा भरतो. तेव्हा संपूर्ण शहर नटूनथटून घडसीसरवर येते. फक्त निळया आणि पिवळया रंगाच्या या तलावावर निसर्गातले सर्व रंग उधळले जातात.

घडसीसरवरील लोकांचे प्रेम एकतर्फी नव्हते. लोक घडसीसरला येत आणि घडसीसर पण लोकांपर्यंत जात असे. त्यांच्या मनात वसत असे. दूर सिंध प्रांतात राहणाऱ्या टीलो नावाच्या गणिकेच्या मनाने संभवतः अशाच कुण्या क्षणात काही निर्णय घेतले होते.

तलावावर मंदिर, घाट - पाट सर्वकाही होते. घाटात काही कमी नव्हते. तरीही टीलोला वाटले की या सुंदर सोनेरी सरोवरावर एक सोनेरी प्रवेशद्वार असावयास हवे. टीलोने घडसीसरच्या पश्चिमेच्या घाटावर एक प्रवेशद्वार बनविण्याचे ठरविले. दगडावर बारीक नक्षीकाम केलेल्या सुंदर खिडक्या असलेले विशाल द्वार पूर्ण होत आले असताना काही लोकांनी महाराजांचे कान फुंकले.

“एका गणिकेने बनविलेल्या प्रवेशद्वारातून आपण घडसीसरमध्ये नेहमी प्रवेश करणार काय?” वाद सुरू झाला. तिकडे प्रवेशद्वाराचे काम चालूच होते. एक दिवस राजाने ते पाडण्याचा निर्णय घेतला. टीलोला ही बातमी मिळाली. प्रवेशद्वाराच्या सर्वात वरच्या मजल्यावर टीलोने रातोरात मंदिर बांधले. महाराजांनी आपला निर्णय बदलला. तेव्हापासून सर्व शहर या सुंदर प्रवेशद्वारातूनच तलावात प्रवेश करत आहे. आणि टीलोच्या नावानेच त्याची आठवण ठेवत आहे.

टीलोच्या प्रवेशद्वारासमोरच तलावाच्या दुसऱ्या बाजूला परकोटासारखा एक गोल बुरूज आहे. तलावाच्या बाहेर आमराई, बगीचे इत्यादी असतातच, परंतु या बुरुजात तलावाच्या आतही बगीचा आहे. आनंदोत्सव साजरा करण्यासाठी लोक तिथे येतात.

तसेच पूर्वेला एक मोठा आणि गोल परकोट आहे. तलावाचे रक्षण करणाऱ्या सैनिकांची तुकडी यात राहत असे. देशीविदेशी शत्रूंनी वेढलेले हे राज्य, संपूर्ण लोकवस्तीस पाणी पुरविणाऱ्या या तलावाच्या रक्षणाची पक्की व्यवस्था ठेवत असे.

मरुभूमीत पाऊस कितीही कमी पडो घडसीसरचे पाणलोट क्षेत्र मूलतःच इतके मोठे होते की, तेथे पडणारा पावसाचा थेंबन्‌थेंब गोळा होऊन हा तलाव काठोकाठ भरीत असे. तलाव भरताच त्याचे रक्षण करण्याचे काम सैनिकांच्या हातातून निघून सांडव्याच्या हातात येत असे. या विशाल तलावास तोडू शकणारे अतिरिक्त पाणी सांडव्यावरून खाली वाहत असे.

यातसुद्धा वेगळेपणा होता. सांडव्यावरून वाहणारे पाणी पुढे पुन्हा एका तलावात जमा केले जाई. वरचे पाणी येणे थांबले नाही तर खालचा तलाव भरून त्याचेही सांडव्यावरून पाणी वाहत असे. त्या पाण्याने आणखी एक तलाव भरत असे. अशी ही संपूर्ण नऊ तलावांची साखळीच होती. सहज विश्वास नाही ना बसत?

घडसीसरवरील लोकांचे प्रेम एकतर्फी नव्हते.
लोक घडसीसरला येत आणि घडसीसर पण
लोकांपर्यंत जात असे, त्यांच्या मनात वसत असे.
दूर सिंध प्रांतात राहणाऱ्या टीलो नावाच्या
गणिकेच्या मनाने संभवतः अशाच कुण्या
क्षणात काही निर्णय घेतले होते.

नौताल, गोविंदसर, जोशीसर, गुलाबसर, भाटियासर, सुदासर, मोहतासर, रतनसर आणि नंतर किसनघाट. येथे पोहोचेपर्यंत पाणी शिल्लक राहिले तर किसनघाटानंतर ते अनेक लहानलहान विहिरींसारख्या कुंडांमध्ये भरून ठेवले जाई. घडसीसरपासून किसनघाटापर्यंतच्या सात मैल लांबीच्या या क्षेत्रात पाण्याचा थेंबन्‌थेंब एखाद्या वाक्यातील शब्दांप्रमाणे, आपला खरा अर्थ प्राप्त करीत असे.

परंतु आज ज्यांच्या हातात जैसलमेर आहे, राज्य आहे ते घडसीसरचाच अर्थ विसरत आहेत; त्या लोकांना घडसीसरचा सांडवा आणि त्याला जोडल्या गेलेल्या नऊ तलावांची आठवण कशी असेल बरे? घडसीसरच्या पाणलोट क्षेत्रात आता वायुसेनेचे विमानतळ तयार झाले आहे.

त्यामुळे पाणलोट क्षेत्राचे या भागातील पाणी आता तलावाकडे न येता दुसरीकडे वाहत जाते. सांडवा आणि त्याच्या रस्त्यात असणाऱ्या नऊ तलावांच्या आजूबाजूस अनिर्बंधपणे वाढणाऱ्या शहरातील घरे, नवीन हाऊसिंग सोसायट्या, एवढेच नव्हे तर पाण्याचेच काम करणाऱ्या इंदिरा नहर प्राधिकरणाचे कार्यालय व त्यात काम करणाऱ्यांची कॉलनीसुद्धा झालेली आहे. घाट पठसाल, पाठशाळा, स्वयंपाक घर, व्हरंडे, मंदिर हे सर्व देखभाल दुरुस्तीच्या अभावी हळूहळू पडत आहेत.

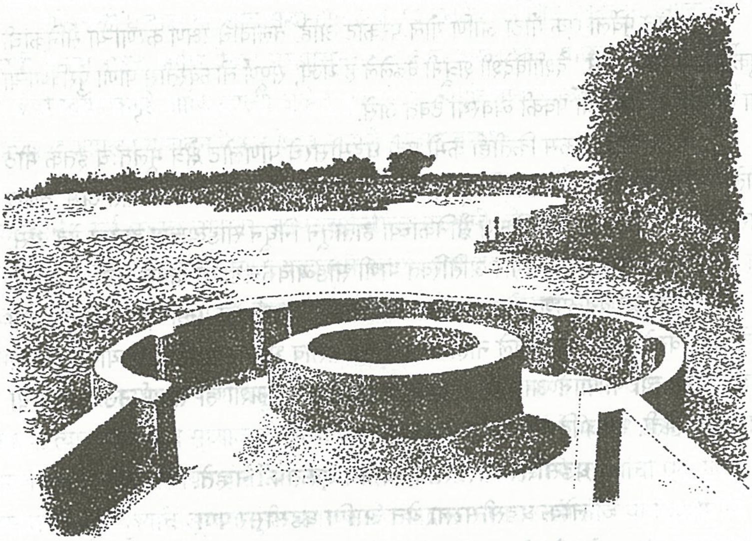

आज शहरातील लोक ल्हासचा तो खेळ पण खेळत नाहीत. ज्यात राजा आणि प्रजा सर्व मिळून घडसीसरची सफाई करीत असत, गाळ काढीत असत. तलावाच्या किनाऱ्यावर उभा केलेला दगडी जलस्तंभसुद्धा थोडासा हलला असून एकीकडे झुकला आहे. राखण करणाऱ्या सैन्याच्या तुकडीच्या बुरजाचे दगड पण पडले आहेत.

तरीही ६६८ वर्ष जुना घडसीसर अजून मेला नाही. त्याच्या निर्मात्यांनी त्याला काळाचे घाव सहन करण्याइतपत मजबुती दिली होती. वाळूच्या वादळामध्ये आपल्या तलावाची देखभाल दुरुस्ती करण्याची परंपरा निर्माण करणाऱ्यांना उपेक्षेचे वादळसुद्धा येईल याचा अंदाजही आला नसेल. परंतु घडसीसर आणि त्याच्यावर प्रेम करणारे लोक अत्यंत धीराने हे वादळ सहन करीत आहेत. तलावाची राखण करणारी सैन्याची तुकडी जरी नसली तरी लोकांच्या मनाचा पहारा तिथे आजही आहे.

सूर्याच्या पहिल्या किरणाबरोबर मंदिराच्या घंटा वाजतात. दिवसभर लोक घाटावर ये-जा करतात. काही लोक येथे मौन धरून तासन्तास घडसीसरला न्याहाळीत बसतात, काही गाणे गातात तर काही रावणहत्या नावाची एक प्रकारची सारंगी वाजवितात.

पाणी नेणाऱ्या स्त्रिया आजही घाटावर येतात. उंटगाड्यातूनही पाणी नेले जाते आणि दिवसातून अनेक वेळा टँकर गाड्यासुद्धा येथे नजरेस पडतात. या घडसीसरमधून पाणी भरण्यासाठी त्यांना डिजेल पंपसुद्धा लावलेला असतो.

घडसीसर आजही पाणी देत आहे, आणि त्यामुळेच सूर्य उगवताना व मावळताना मणभर सोने येथे आजही उधळीत जातो.

घडसीसर मापदंड झाला होता. त्यामुळे त्याच्यानंतर दुसरा नवीन तलाव बांधणे खूपच कठीण झाले असेल. तरीही जैसलमेरमध्ये प्रत्येक पन्नासशंभर वर्षांच्या अंतराने तलाव निर्माण होतच गेले.

घडसीसरनंतर १७५ वर्षांनी बनला होता जैतसर. तसा तो बांधामुळे झालेला तलावच होता. पण तिथल्या मोठ्या बगीचामुळे 'बडा बाग' म्हणूनच त्याच्याकडे पाहिले गेले. या दगडांच्या बांधाने जैसलमेरच्या उत्तरेकडे उभ्या असलेल्या पहाडावरून येणारे पाणी अडविले. एका बाजूला जैतसर आणि दुसऱ्या बाजूस त्याच्याच पाण्याने फुलविलेला 'बडा बाग' या दोघांच्यामध्ये आहे बांधाची भिंत. परंतु ही भिंत न वाटता समोरच्या पहाडी भागापर्यंत जाणारा एक चांगला रुंद रस्ताच वाटतो. भिंतीच्या खाली सिंचनाकरिता असणाऱ्या कालव्याचे नाव आहे रामनाल.

रामनाल हा कालवा बांधाच्या बाजूने जिन्यासारखा आहे. जैतसरमधील पाण्याची पातळी कमी असो वा जास्त, हे जिन्यासारखे बांधकाम पाण्याला 'बडा बाग' कडे नेत राहते. बडा बागमध्ये पोहोचल्यानंतर रामनाल रामनामाप्रमाणेच कणाकणात वाटली जाते. कालव्याच्या पहिल्या किनाऱ्यावर एक विहीरपण आहे. पाणी आटले, कालवा बंद झाला तरी पाझरामुळे भरलेल्या विहिरीचा उपयोग होतो. तिकडे बांधाच्या पलीकडे बुडीत क्षेत्रातील पाणी आटताच त्यात गहू पेरले जातात. त्या वेळेस बांधाच्या दोन्ही बाजूस फक्त हिरवेच हिरवे दृश्य दिसते.

बडा बाग खरोखरच खूप मोठा आहे. विशाल आणि उंच आमराई आणि जोडीने इतर विविध वृक्ष. भरपूर पाऊस असणाऱ्या क्षेत्रातील नदीच्या किनाऱ्यावर नेहमी आढळणारा अर्जुनवृक्षसुद्धा बडा बागमध्ये आढळेल. बडा बागमध्ये सूर्याची किरणे वृक्षांच्या पानावर अडकून राहतात. वारा आला, पाने हलली तरच संधी साधून ही किरणे खाली टपकतात. बांधाच्या पलीकडे पहाडावर राजघराण्याचे स्मशान आहे. येथे दिवंगतांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ खूप सुंदरसुंदर छत्र्या बांधल्या आहेत.

घडसीसरच्या नंतर ३२५ वर्षांनी अमर सागर तयार झाला. इतर ठिकाणी पडणारे पाणी अडविणे हे अमरसागर तयार करण्याचे मुख्य कारण असेलच, मात्र अमरसागर निर्माण करणारे बहुधा हे पण बिंबवू इच्छित होते की उपयुक्त आणि सुंदर तलाव निर्माण करण्याची इच्छा अमर आहे. दगडांचे तुकडे जोडूनजोडून किती अप्रतिम तलाव बनू शकतो याचे अद्‌भूत उदाहरण आहे अमरसागर. तलावाच्या रुंदीची एक बाजू म्हणजे एक सरळ उंच भिंतच आहे. भिंतीस जोडलेल्या सुंदर पायऱ्या, खिडक्या आणि बुरुजांमधून येत येत खाली तलावात उतरतात. या भिंतीच्या मोठ्या सपाट भागात वेगवेगळ्या उंचीवर दगडांचे हत्ती, घोडे बसविलेले आहेत.

या सुंदर सजलेल्या मूर्ती तलावाच्या पाण्याची पातळी दर्शवितात. वर्षभर पुरेल इतके पाणी जमा होण्याजोगे अमर सागरचे पाणलोट क्षेत्र मोठे नाही. उन्हाळा सुरू होताच अमर सागर कोरडा पडण्यास सुरुवात होते. याचा असा अर्थ होतो की ज्या ऋतूत पाण्याची सर्वात जास्त आवश्यकता असते त्याच ऋतूत जैसलमेरच्या लोकांनी या सुंदर तलावाला विसरून जावे.

जैसलमेरच्या शिल्पकारांनी येथे असे काही काम केले आहे की त्यामुळे शिल्पशास्त्रात काही नवीन ज्ञानाची भर पडेल. येथे तलावाच्या तळात सात सुंदर बारवा बनविण्यात आल्या. ज्याला बेरी, बाह, बाय, बावडी, पगबाब असेही म्हणतात. पगबाब म्हणजे पाण्यापर्यंत पायांनी उतरता येईल अशी विहीर. तलावाचे पाणी आटते, परंतु त्यातील पाझरामुळे जमिनीचा जलस्तर वर येतो आणि या बारवा गाळलेल्या स्वच्छ पाण्याने भरून राहतात. बारवा पण अशा सुंदर आहेत की, ग्रीष्मात अमर सागरातले पाणी आटले तरी त्याचे सौंदर्य कायम असते. सर्वच बारवांच्या वर सुंदर ओटे, स्तंभ, छत्र्या आणि खाली उतरण्यासाठी कलात्मक पायऱ्या आहेत. उन्हाळ्यात वैशाख महिन्यात येथे जत्रा भरते, तसेच पावसाळ्यात भाद्रपदातसुद्धा. कोरड्या पडलेल्या अमरसागरातील या बारवा म्हणजे एखाद्या महालाचे तुकडे वाटतात आणि जेव्हा तलाव भरतो तेव्हा वाटते की मोठमोठ्या छत्रीवाल्या नावाच पाण्यावर तरंगत आहेत.

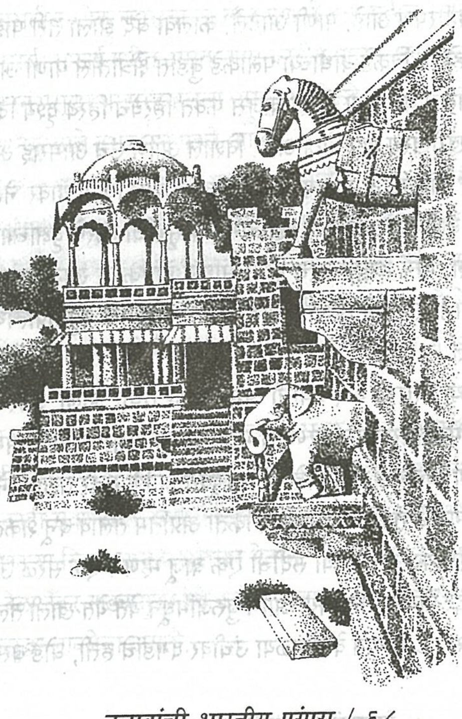

व्यापारी जगात जैसलमेरच्या नावाचा डंका वाजत असे. नंतर मंदीची लाटही आली परंतु जैसलमेर आणि त्याच्या परिसरातील तलाव निर्मितीचे काम मात्र मंद झाले नाही. गजरूपसागर, मूलसागर, गंगासागर, गुलाब तलाव आणि ईसरलालजी तलाव, एका मागोमाग एक तलाव निर्माण होत गेले. ही साखळी इंग्रज येईपर्यंत अभंग होती.

या साखळीची मजबुती फक्त राजे, रावल, महारावल यांच्यामुळेच टिकलेली नव्हती. आजच्या भाषेतला समाजातील आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असणारा वर्गसुद्धा ही साखळी मजबूत ठेवण्यामध्ये महत्त्वाचा सहभाग घेत असे.

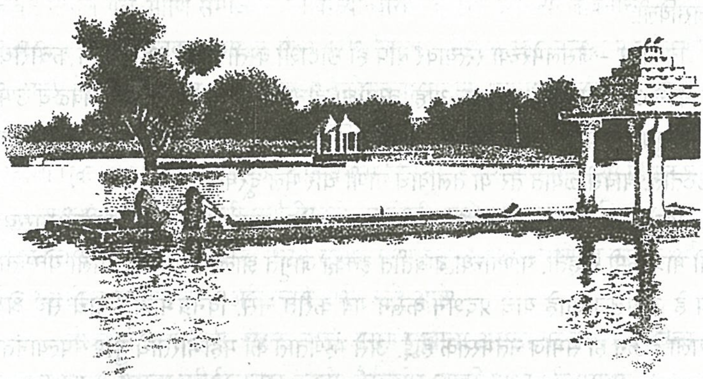

मेघा गुरे चारत असे. ही कहाणी ५०० वर्षांपूर्वीची आहे. गुरांना घेऊन मेघा अगदी पहाटेच निघत असे. मैलोन्मैल सपाट पसरलेले वाळवंट. मेघा दिवसभराचे पाणी एका कुपडीत (मातीची चपटी सुरई) घेऊन जात असे व संध्याकाळी घरी परत येत असे. एक दिवस कुपडीमध्ये थोडेसे पाणी शिल्लक राहिले. मेघाला कोण जाणे काय सुचले, त्याने एक छोटा खड्डा केला. त्यात कुपडीतील पाणी ओतले आणि झाडांच्या पानांनी व्यवस्थित खड्डा झाकला. गुरे चारण्याचे त्याचे काम, आज इथे तर उद्या तिथे. मेघा दोन दिवस त्या जागेवर जाऊ शकला नाही. तिसऱ्या दिवशी तो पुन्हा तिथे पोहोचला, उत्सुकतेने त्याने खड्ड्यावरील पाने बाजूला केली. त्या खड्ड्यात पाणी नव्हते, पण थंड हवा मात्र आली. मेघाच्या तोंडातून शब्द बाहेर पडले 'वाफ'! मेघाने विचार केला इतक्या उन्हात थोड्याशा पाण्याची जर ओल येथे राहू शकते, तर या ठिकाणी तलाव अवश्य बनविता येईल.

मेघाने एकट्यानेच तलाव बनविणे सुरू केले. आता रोज तो आपल्या समवेत कुदळ आणि फावडे आणत असे. दिवसभर एकटाच माती खोदून पाळूवर टाकत असे. गाई, गुरे पण जवळपास चरत असत. भीमासारखी शक्ती मेघाजवळ नव्हती, पण भीमाच्या शक्तीसारखा त्याचा संकल्प मात्र होता. दोन वर्षंपर्यंत तो एकटाच या कामात खपत होता. सपाट वाळवंटात पालचा विशाल घेरा आता लांबूनच दृष्टीस पडत असे. पालची बातमी गावाला पण समजली.

आता रोज गावातील मुले आणि इतर लोकसुद्धा मेघासमवेत येत असत. सर्वजण मिळून काम करीत, १२ वर्षं सरली तरीही या विशाल तलावाचे काम चालूच होते. मेघाचे आयुष्य संपले. त्याची पत्नी सती गेली नाही. आता मेघाऐवजी ती काम करू लागली. ६ महिन्यांत तलाव पूर्ण झाला.

वाफेमुळे तलावाची सुरुवात झाली होती. त्यामुळे तलावाचे नाव भाप पडले असेल. नंतर अपभ्रंश होऊन बाप झाले. गुराखी मेघाला समाजाने मेघोजी नावाने आठवणीत ठेवले आणि तलावाच्या पाळूवर त्याच्या स्मरणार्थ एक सुंदर छत्री व त्याच्या पत्नीच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ एक देवळी बसविली.

बिकानेर - जैसलमेरच्या रस्त्यावर बाप ही छोटीशी वस्ती आहे. चहा आणि कचोरीची ५-६ दुकाने असणारे बसचे स्थानक आहे. बसपेक्षा तीनपट उंच असणारी पाळू जवळच उभी दिसते. मे-जूनमध्ये पाळूच्या एका बाजूस लू वाहत असते तेव्हा दुसऱ्या बाजूस मेघोजी तलावात लाटा उठतात. पावसाळ्यात तर या तलावाचे पाणी चार मैल दूरपर्यंत पसरते.

मेघ आणि मेघराज भलेही येथे कमी येत असतील. मात्र या मरुभूमीत मेघोजीसारख्या लोकांची मात्र कमी नव्हती. पाण्याच्या बाबतीत इतका जागृत झालेला समाज आपली योग्यता, कौशल्य हे आपलेच आहे याचे प्रदर्शन करून गर्व करीत नसे. विनम्रभावाने याचे सर्व श्रेय परमेश्वराला देऊन हा समाज नतमस्तक होई. असे म्हणतात की महाभारताचे युद्ध संपल्यानंतर जेव्हा भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनास कुरुक्षेत्रावरून द्वारकेस नेत होते, त्या वेळी त्यांचा रथ या मरुप्रदेशातून जात होता. आजच्या जैसलमेरजवळील त्रिकुट पर्वतावर त्यांना उत्तुंग ऋषी तपस्या करताना दिसले. श्रीकृष्णाने त्यांना प्रणाम केला आणि प्रसन्न होऊन वर मागावयास सांगितले. उत्तुंगचा अर्थ आहे उंच. खरोखरच ऋषी उंच होते. स्वतःसाठी त्यांनी काहीच मागितले नाही. प्रभूला प्रार्थना केली की जर माझ्याकडे काही पुण्य असेल तर हे प्रभो या क्षेत्रात कधीही जलाचा अभाव राहू नये.

मरुभूमीच्या समाजाने या वरदानाला एका आदेशासारखे स्वीकारले आणि आपल्या कौशल्याने मृगतृष्णेला खोटे ठरविले.

❖❖❖

तलाव बांधतो धर्म स्वभाव

जो समाजाला जीवन देतो त्याला निर्जीव कसे मानता येईल? तलावातील पाण्याला जीवन मानले गेले आणि समाजाने तलावांच्या चारही बाजूंनी आपल्या जीवनाची रचना केली. एखाद्या गोष्टीशी जितका जवळचा संबंध येतो, जितका स्नेह असतो, मानवी मन त्या गोष्टीला वेगवेगळी तितकी नावे देत असे. देशाच्या वेगवेगळ्या प्रांतांत, भाषांत, बोलीत तलावांची अनेक नावे आहेत. बोलीच्या कोशात, त्यांच्या व्याकरणाच्या ग्रंथात पर्यायी शब्दांच्या यादीत, तलावाच्या नावांचा एक भरपूर मोठा शब्दसंग्रह पाहावयास मिळतो. हमीर नाम माला या डिंगल भाषेच्या व्याकरणाच्या ग्रंथात तलावांची पर्यायी नावे तर दिली आहेतच. पण त्या शिवाय तलावांच्या स्वभावाचे वर्णन करीत तलावांना 'धरम सुभाव म्हणजे सुस्वभावी असणे हा ज्यांचा धर्म आहे, हीच ज्यांची वृत्ती आहे ते' - असे त्यांचे वर्णन केले आहे.

लोकधर्म स्वभावाशी जोडला जातो. प्रसंग सुखाचा असला तर तलाव बनविला जातो. प्रसंग दुःखाचा असला तरीही तलाव बनतो. जैसलमेर, बाडमेरमध्ये परिवाराकडे साधनसामग्री कमी असेल, पूर्ण तलाव बनविण्याची ऐपत नसेल तर, आहे त्या सीमित साधनांचा उपयोग, पूर्वीच तयार झालेल्या कुठल्या तरी तलावाच्या पाळूवर माती टाकणे, छोटीछोटी दुरुस्ती करणे इत्यादी कामांत ते करीत. मृत्यू कुण्या परिवारात येत नाही? प्रत्येक परिवार आपल्या दुःखद प्रसंगाला समाजाच्या सुखाकरिता तलावाशी निगडित करीत असे.

पूर्ण समाजावर दुःखद प्रसंग येई. दुष्काळ पडे तेव्हासुद्धा तलाव बनविण्याचे काम केले जात असे. लोकांची तात्कालिक सोय होत असे आणि पाण्याची व्यवस्था झाल्यानंतर पुन्हा कधीही येऊ शकणारे हे दुःख सहन करण्याची शक्ती समाजात निर्माण होत असे. बिहारच्या मधुबनी भागात सहाव्या शतकात आलेल्या एका मोठ्या दुष्काळात पूर्ण क्षेत्रातील गावांनी मिळून ६३ तलाव निर्माण केले होते. इतकी मोठी योजना बनविण्यापासून पूर्ण करेपर्यंत किती मोठी संघटना उभारावी लागली असेल, किती साधनसामग्री जमा करावी लागली असेल, किती नव्या लोकांशी आणि संस्थांशी संबंध जोडावे लागले असतील याचा विचार तर करून बघा. मधुबनीत हे तलाव आजही आहेत आणि लोक त्यांची आजही कृतज्ञतापूर्वक आठवण ठेवून आहेत.

कुठे पारितोषक म्हणून तलाव निर्माण केला जाई तर कुठे तलावनिर्मिती केल्याबद्दल पारितोषक दिले जाई. गोंड राजांच्या सीमेत जो कोणता तलाव निर्माण होई त्याच्या खालील जमिनीचा सारा माफ असे. संबलपूर क्षेत्रात ही प्रथा विशेष करून आढळते.

दंड-विधानातही तलाव आढळतो. बुंदेलखंडमध्ये जात पंचायती आपल्या एखाद्या सदस्याला त्याच्या अक्षम्य अपराधाबद्दल दंड म्हणून तलाव निर्मितीचे आदेश बऱ्याच वेळा देत असे. ही परंपरा राजस्थानात आजही आहे. अलवर जिल्ह्यातील गोपालपूर या एका छोट्या गावात पंचायतीचा निवाडा न मानण्याची चूक करणाऱ्यास दंडादाखल काही रक्कम ग्रामकोषात जमा करावी लागते. त्या कोषातून थोड्याच काळापूर्वी काही दोन छोटेछोटे तलाव निर्माण करण्यात आले.

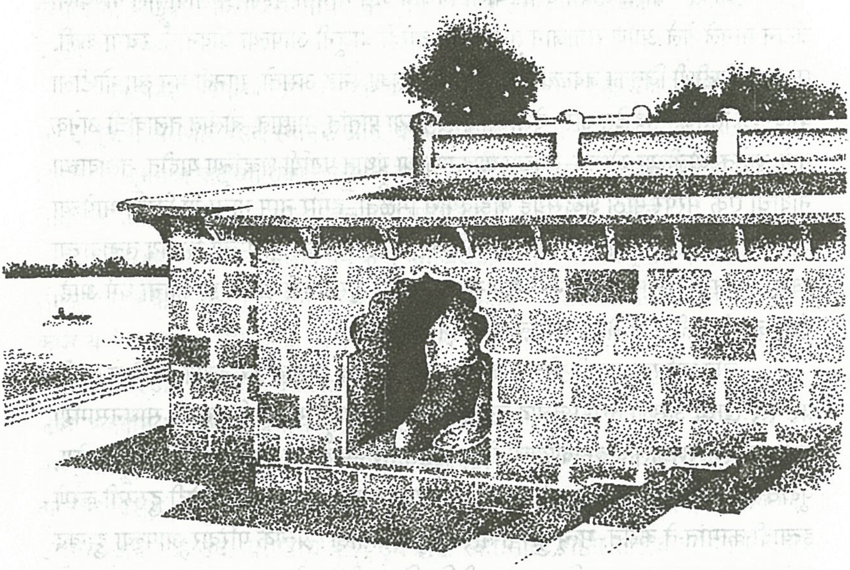

जमिनीखाली पुरलेले धन जर कुणाच्या हाती लागले तर ते स्वतःसाठी नव्हे तर परोपकारासाठी वापरण्याची परंपरा होती. परोपकाराचा अर्थ बहुधा तलावनिर्मिती अथवा त्याची दुरुस्ती असाच घेतला जाई. असे म्हणतात की बुंदेलखंडचे महाराज छत्रसालचा मुलगा जगतराजला गाडलेल्या गुप्त खजिन्याच्या जागेचा नकाशा मिळाला होता. त्या प्रमाणे जगतराजने खजिना शोधून काढला. छत्रसालला हे समजले तेव्हा तो खूप नाराज झाला. त्याने विचारले, मृतक द्रव्य चंदेल को, क्यों तुम लियो उधार? मृत व्यक्तीचे धन चंदेलासाठी असते कशाला तू ते उकरून काढलेस? आता काढले आहेसच तर त्या द्रव्याचा सगळयात चांगला उपयोग केला पाहिजे. त्या मुलास आज्ञा दिली की या द्रव्यातून चंदेलानी बनविलेल्या सर्व तलावांची दुरुस्ती करावी आणि शिवाय काही नवीन तलाव बांधावे.

खजिना खूपच मोठा होता. जुने तलाव दुरुस्त करण्यात आले. नवीन निर्माण करण्याससुद्धा सुरुवात झाली. वंशवृक्षाप्रमाणे विक्रम संवत २८६ ते ११६२ पर्यंतच्या २२ पिढ्यांच्या नावावर २२ मोठेमोठे तलाव बनले होते. हे आजही बुंदेलखंडात आहेत.

कदाचित जास्त शिक्षण घेणारे लोक
आपल्या समाजापासून आज दूर जाताहेत.
परंतु त्या काळी मोठ्या विद्या केंद्रातून बाहेर
पडण्याची वेळ तलावनिर्मितीच्या प्रसंगात
बदलली जात असे. मधुबनी, दरभंगा
क्षेत्रामध्ये ही परंपरा बराच काळ चालू होती.

अमावास्या आणि पौर्णिमा हे दोन दिवस सार्वजनिक कामास शुभ दिवस मानण्यात आले. या दोन्ही दिवशी खाजगी कामे सोडून चांगली सार्वजनिक कामे करावी असे विधान आहे. अमावास्या व पौर्णिमा या दोन्ही दिवशी शेतकरी आपल्या शेतात काम करीत नाहीत. याचा उपयोग आपल्या परिसरातील तलावांची देखरेख आणि दुरुस्तीसाठी ते करीत असत. श्रम हे समाजाचे भांडवल आहे, आणि या भांडवलाचा उपयोग ते खाजगी हिताबरोबरच सार्वजनिक हितासाठीही करत असत.

श्रमाबरोबर धनासाठी वेगळी व्यवस्था केली जाई. या धनाची आवश्यकता नेहमी थंडी संपल्यावर तलावाचे पाणी कमी झाल्यानंतर पडत असे.

तेव्हा उन्हाळा तोंडावर आलेला असतो आणि हीच वेळ तलावाच्या दुरुस्तीवर लक्ष देण्यासाठी चांगली असते. वर्षातील बारा पौर्णिमांपैकी अकरा पौर्णिमा श्रमदानासाठी आणि पौष महिन्याची पौर्णिमा तलावासाठी धान्य अथवा पैसा गोळा करण्यासाठी ठेवण्याची परंपरा होती. छत्तीसगढमध्ये त्या दिवशी छेर छेरा सण साजरा करतात. छेर छेरात लोकांचे गट निघतात. घरोघरी जाऊन गीत गात धान्य गोळा करतात. भाताचे पीक कापून घरी आलेले असते. प्रत्येकजण आपापल्या परीने भात दान करतो. या प्रकारे जमा केलेला भात ग्रामकोषात ठेवला जातो आणि या कोषातूनच येणाऱ्या दिवसांत तलाव तसेच अन्य सार्वजनिक स्थानांची दुरुस्ती व नवीन कामे पूर्ण केली जातात.

सार्वजनिक तलावात सर्वांचे श्रम व धन तर लागतेच, पण अत्यंत खाजगी स्वरूपाच्या तलावातही सार्वजनिक स्पर्श आवश्यक मानला जाई. तलाव तयार झाल्यानंतर त्या परिसरातील सर्व सार्वजनिक स्थळांवरून थोडीथोडी माती आणून तलावात टाकण्याची प्रथा आजही आहे. छत्तीसगढमध्ये तलावाचे बांधकाम पूर्ण होताच त्यात घोड्याची पागा, हत्तीखाना, बाजार, मंदिर, स्मशानभूमी, वेश्यालय, आखाडे आणि विद्यालयातील माती टाकली जात असे.

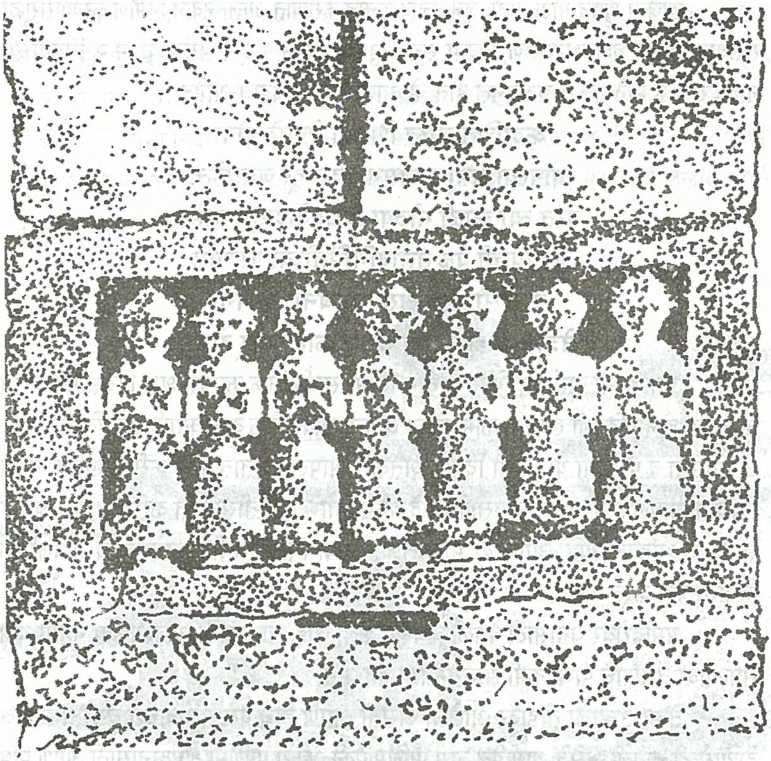

कदाचित जास्त शिक्षण घेणारे आपल्या समाजापासून आज दूर जाताहेत. परंतु त्या काळी मोठ्या विद्या केंद्रातून बाहेर पडण्याची वेळ तलावनिर्मितीच्या प्रसंगात बदलली जात असे. मधुबनी, दरभंगा क्षेत्रांमध्ये ही परंपरा बराच काळ चालू होती.

तलावात प्राण आहे. या प्राणप्रतिष्ठेचा उत्सव खूप गाजावाजा करीत होत असे. काहीकाही ठिकाणी ताम्रपट अथवा शिलालेखावर तलावाचे संपूर्ण विवरण कोरले जात असे.

काहीकाही ठिकाणी तर तलावांचा संपूर्ण विधिवत विवाह होत असे. छत्तीसगढमध्ये ही प्रथा आजही अस्तित्वात आहे. विवाहापूर्वी या तलावाचा उपयोग करीत नसत. त्यातून पाणी काढले जात नसे किंवा तो ओलांडलाही जात नसे. विवाहसमयी त्या क्षेत्रातील सर्व लोक, सर्व गाव तलावाच्या पाळूवर जमा होतो. आजूबाजूच्या मंदिरातील माती आणली जाते. गंगाजल येते आणि या बरोबरच इतर ५ किंवा ७ विहिरींचे अथवा तलावांचे जल मिसळून विवाह साजरा होतो. काही काही ठिकाणी तर हौशी निर्माते आपल्या शक्तीनुसार हुंड्याचीही व्यवस्था करतात.

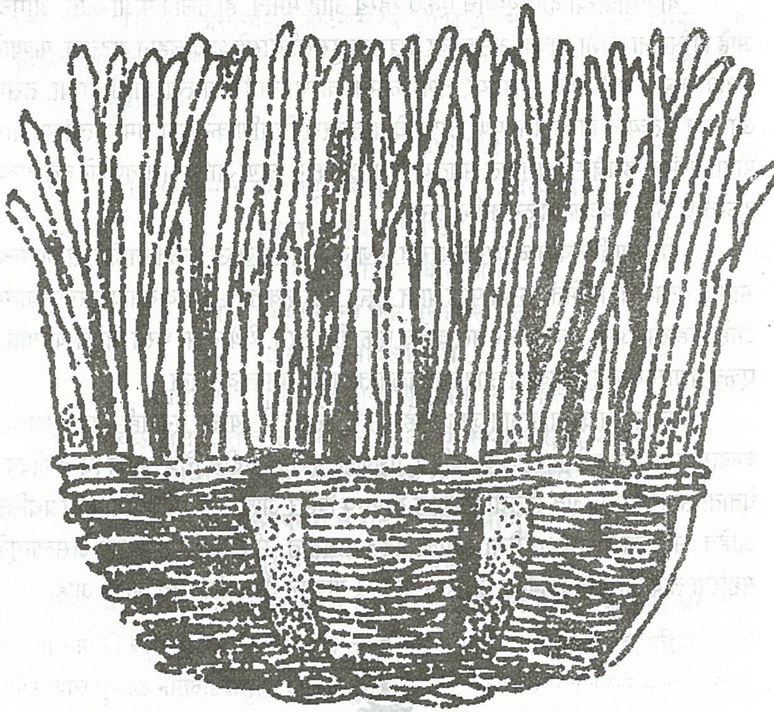

विवाहोत्सवाच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ तलावावर स्तंभ उभा केला जात असे. बऱ्याच काळानंतर जेव्हा तलावाची सफाई आणि खोदाई पुन्हा केली जाई. त्या वेळेसही त्या घटनेच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ स्तंभ लावण्याची परंपरा होती.

आज लोकसंख्येवरून शहर किती मोठे आहे हे ठरते. त्या वेळी शहराचे अथवा गावाचे मोठेपण तलावांच्या संख्येवरून ठरत असे. किती लोकसंख्येचे शहर अथवा गाव आहे, याऐवजी किती तलावांचे गाव आहे असे विचारले जात असे. छत्तीसगढमध्ये मोठ्या गावासाठी एक म्हण आहे. 'छै आगर छै कोरी' म्हणजे आपल्याकडे मराठी, अशिक्षित लोकांच्या भाषेत ६ विसा वर ६ याचाच अर्थ मोठ्या गावात कमीत कमी ६ × २० + ६ = १२६ तलाव असावे. आजच्या बिलासपूर जिल्ह्यातील इसवी सनापूर्वी वसलेल्या मल्हार क्षेत्रात १२६ तलाव होते. त्याच क्षेत्रात रतनपूर (दहावे ते बारावे शतक) खरौदी (सातवे ते बारावे शतक), रायपूरमधील आरंग व कुबेरा आणि सरगुजा जिल्ह्यांतील दीपाडीह गावात आज आठशे-हजार वर्षांनंतरही कुठेकुठे शंभर तर काही ठिकाणी पूर्ण १२६ तलाव मोजता येतात.

या तलावाच्या दीर्घायुष्याचे एकच रहस्य आहे ममत्व. हा तलाव माझा आहे, आमचा आहे ही भावना. अशी भावना असल्यावर देखभाल दुरुस्तीसारखे शब्द लहान वाटतात. पाण्याने तलाव भरू दे अशी गीते गाणाऱ्या, तशी कामना करणाऱ्या स्त्रिया त्या काळी होत्या, तसेच आपल्या कर्तव्याने ही कामना पूर्ण करण्याचे वातावरण निर्माण करणारा समाज त्यांच्या मागे होता. घरमैल म्हणजे सर्व घरातील सगळ्यांनी मिळून काम करणे आणि अशाचप्रकारे तलावाच्या दुरुस्तीचे काम सर्वजण मिळून करीत असत.

तीर्थस्थानी सर्वांनाच जायचे असते. पण जे तीर्थाला जाऊ शकत नाहीत, ते आपल्या भागात तलावांची निर्मिती करून पुण्य प्राप्त करून घेऊ शकतात. तलाव बनविणारा पुण्यात्मा आहे, महात्मा आहे. अशाप्रकारे तलाव हेच एक तीर्थ ठरते. येथे यात्रा भरते आणि या यात्रेत एकत्र येणारा समाज तलावाला आपल्या डोळ्यांत आणि मनात वसवितो.

तलाव समाजाच्या मनात जसा आहे तसाच कुठेकुठे तो त्याच्या तनातही आहे. पुष्कळशा वनवासी समाजात शरीरावर तलाव, विहिरी, पशुपक्षी, फुले इत्यादींचे चित्र अथवा चिन्हे गोंदवून घेतात. सहरिया समाजात सीतेची विहीर व सामान्य विहीर अशी चिन्हे गोंदकामासाठी प्रचलित आहेत. सहरिया समाज शबरीला आपली पूर्वज मानतात. सीतेशी विशेष संबंध असल्यामुळे सहरिया लोकांना सीतेची विहीर आपल्या अंगावर गोंदवून घेण्याची जास्त आवड आहे.

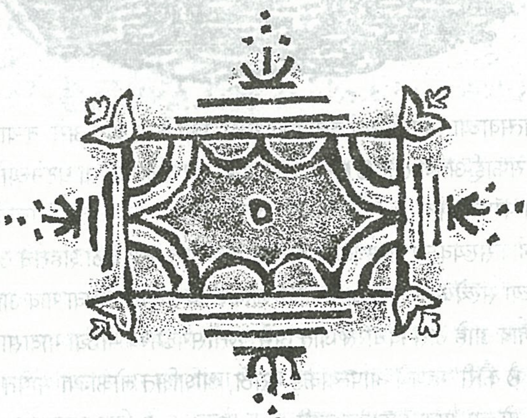

सीतेची विहीर या चिन्हात मुख्यतः एक आयत आहे. आयताच्या आत लाटा असतात. जीवनाचे प्रतीक मानला गेलेला एक बिन्दू मधोमध असतो. आयताच्या बाहेर बारा पायऱ्या आहेत आणि चारही कोपऱ्यांवर फुले आहेत. आणि या फुलात जीवनाचा सुगंध आहे. इतक्या सर्व गोष्टी एका सरळ, सरस रेखाचित्रात उतरविणे अत्यंत कठीण आहे.

मात्र गोंदण काम करणारे कलाकार आणि गोंदवून घेणाऱ्या स्त्री-पुरुषांच्या मनात तलाव, विहीर हे भिनलेले असल्यामुळे आठनऊ रेषा आणि आठनऊ बिंदू यातून हे संपूर्ण दृश्य ते शरीरावर सहज अंकित करतात. हीच प्रथा तामिळनाडूच्या दक्षिण आरकाट जिल्ह्यातील कुंराऊं समाजातही आहे.

कुठलाही तलाव एकटा नाही,
तो पूर्ण भरलेल्या संपूर्ण जल परिवाराचा सदस्य आहे.
त्यात सर्वांचे पाणी आहे
आणि त्याचे पाणी सर्वात आहे
असे मानणाऱ्यांनी एक तलाव खरोखर
असाच बनविला होता.
जगन्नाथपुरी मंदिराजवळील बिंदुसागरात देशातील
प्रत्येक जल स्रोतातील तसेच नद्या आणि समुद्राचेसुद्धा पाणी
मिळविले आहे. अलग अलग दिशांतून येणारे
भक्त आपल्या क्षेत्रातून पाणी आणून
बिंदुसागरमध्ये अर्पण करतात.

ज्यांच्या तनात, मनात तलाव भरलेला आहे, ते तलावाकडे केवळ एक पाणी असलेला खड्डा या भावनेने बघू शकत नाहीत. त्यांच्या लेखी तलाव एक जिवंत परंपरा आहे, परिवार आहे आणि त्यांचे पुष्कळ नातेवाईकसुद्धा आहेत. कोणत्या वेळी कुणाचे स्मरण करावे म्हणजे तलाव टिकून राहील, याची त्याला पूर्ण जाणीव आहे.

जर वेळेवर पाऊस झाला नाही तर कुणाला साकडे घालावे? इंद्र हा पर्जन्याचा देव. परंतु सरळ त्याचे दार ठोठावणे कठीण आहे आणि बहुधा योग्यही नाही. इंद्राची मुलगी काजल. काजल मातेपर्यंत आपले संकट पोहोचविले तर ती पिता इंद्राचे लक्ष नीट वेधू शकते. पहिला पाऊस पडला आणि नंतर एक पंधरवडा पाऊस आलाच नाही तर काजलमातेची पूजा केली जाते. संपूर्ण गाव सीमेवर असलेल्या तलावांवर पूजागीत गात जमा होतो. नंतर दक्षिणेकडे तोंड करून काजलमातेकडे पाण्यासाठी याचना केली जाते, कारण दक्षिणेकडूनच तर ढग पाणी घेऊन येतात.

काजलमातेची आराधना करण्यापूर्वी बऱ्याच स्थळी पवन-परीक्षासुद्धा केली जाते. ही परीक्षा आषाढ शुक्ल पौर्णिमेला करतात. या दिवशी तलावावर मेळावा भरतो आणि वाऱ्याची गती पाहून भविष्यवाणी केली जाते. त्या हिशोबाने पाऊस वेळेवर पडतो आणि जर नाहीच पडला तर मग काजल मातेला आळविले जाते.

तलाव काठोकाठ भरणे याचाही एक उत्सव होतो. सांडवा वाहणे यापेक्षा मोठा प्रसंग समाजासाठी कोणता बरे असेल? भुज (कच्छ) मधील सर्वात मोठा तलाव हमीरसरच्या घाटावर बनविलेली हत्तीची मूर्ती सांडव्यावरून पाणी वाहण्यास सुरू झाल्याची सूचना देते. या मूर्तीला पाण्याने स्पर्श केला की सांडव्यावरून पाणी वाहायला सुरुवात होते. असा स्पर्श केल्याची बातमी साऱ्या शहरात लगेच पोहोचते. त्याबरोबर सारे शहरवासी तलावावर एकत्र येतात. कमी पावसाच्या या भागात ही घटना म्हणजेच एक उत्सव असतो. भूजचा राजा घाटावर येतो. सर्वांच्या उपस्थितीत तलावाची पूजा करतो आणि संपूर्ण भरलेल्या तलावाचा आशीर्वाद घेऊन परततो. तलाव भरणे ही एक साधी घटना नाही. तो एक आनंददायी क्षण आहे. मंगल सूचक आहे. उत्सव आहे. महोत्सव आहे. प्रजा आणि राजा या दोघांनाही घाटावर नेणारा हा प्रसंग आहे.

याच दिवसांत देवता पण घाटावर येतात. जल झूलन या सणात मंदिरातील चल मूर्ती तलावापर्यंत आणली जाते आणि संपूर्ण साजशृंगार करून तिला झोक्यात झुलवले जाते. देवसुद्धा श्रावणातील या झोक्याचा आनंद घेतात.

कोणताही तलाव एकटा नाही. तो आहे भरलेल्या जल परिवारांचा एक सदस्य. त्यात सर्वांचे पाणी आहे आणि त्याचे पाणी सर्वात आहे - असे मानणाऱ्यांनी एक तलाव खरोखरच असाच बनविला होता. जगन्नाथपुरी मंदिराजवळील बिंदुसागरात देशातील प्रत्येक जलस्रोताचे नद्यांचे आणि समुद्राचेसुद्धा पाणी मिळविले आहे. वेगवेगळ्या दिशांनी येणारे भक्त आपापल्या क्षेत्रातून पाणी आणून बिंदुसागरामध्ये अर्पण करतात.

देशाच्या एकतेच्या परीक्षेच्या या काळात बिंदुसागर राष्ट्रीय एकतेचा सागर म्हणविला जातो. बिंदुसागर अखंड भारताचे प्रतीक आहे.

येणारा काळ कसा असेल? हे भविष्य वर्तविणे तसे कठीणच. मात्र याचा एक मापदंड तलाव हासुद्धा होता. नवरात्रानंतर जवारे विसर्जित होतात. राजस्थानात या प्रसंगी लोक तलावावर एकत्र येतात आणि विसर्जनानंतर तलावातील पाणी पातळी बघून पुजारी येणाऱ्या काळाची भविष्यवाणी सांगतात. तोपर्यंत पावसाळा संपलेला असतो. तलावात जितके पाणी जमा होणे शक्य होते ते जमा झालेले असते. आता या स्थितीवरच येणाऱ्या काळातील परिस्थिती अवलंबून असते.

आज ही प्रथा नामशेष झाली आहे. तलावातील पाणीपातळी पाहून आज भविष्यवाणी करायची असेल तर तलावावर उभा असलेला पुजारी बहुधा हेच म्हणेल की अतिशय वाईट काळ येणार आहे.

❖❖❖

आजही जिवंत आहेत तलाव

वाईट काळ आला होता. भविष्यवेत्ते पुजारी असते तर नक्कीच त्यांनी म्हटले असते की तलावांकरिता वाईट काळ आला आहे. ज्या थोर परंपरा व समजुती तलावांची निर्मिती करत असत त्याच आता लुप्त होत आहेत.

दुरावा हा एक छोटा शब्द आहे. परंतु शासन आणि समाज यांच्यामध्ये हा शब्द आल्यामुळे समाजाचे कष्ट किती वाढतात याचा हिशेबच नाही. म्हणूनच जेव्हा हा दुरावा एका तलावाचा नसून सातासमुद्राचा बनतो तेव्हा तर काय बोलणार?

इंग्रज सातासमुद्रापलीकडून आले होते. आपल्या समाजाचा अनुभव घेऊन आले होते. त्यांच्याकडे समाजामध्ये वर्ग होते. त्यात स्वामी आणि दास असे संबंध होते. तिकडे समाजाचे हित कशात आहे याचा निर्णय शासन घेत असे. येथे जातीवर आधारित समाज होता. राजे जरूर होते. परंतु राजा आणि प्रजा यांचे संबंध इंग्रजांकडे असणाऱ्या संबंधापेक्षा अतिशय भिन्न होते. येथे समाज आपल्या हिताचा निर्णय स्वतःच घेतो. आपल्या शक्तीने व आपल्या संयोजनाने आपण घेतलेला निर्णय समाज स्वतः पूर्णत्वास नेत असे. शासन फक्त सहायक असे.

पाण्याची व्यवस्था करण्याची चिंता आमच्या विशाल समाजाच्या कर्तव्यभावनेच्या विशाल सागराचा एक थेंब होता. सागर आणि हा थेंब एक दुसऱ्याशी जोडलेले होते. थेंब सुटे झाले तर न सागर राहणार न थेंब वाचणार. आता समुद्रापलीकडून आलेल्या इंग्रजांना समाजाच्या या कर्तव्यभावनेचा विशाल सागर दिसला नाही, तसेच त्यातील थेंबही दिसले नाहीत. त्यांनी स्वतःकडील अनुभव आणि प्रशिक्षणाच्या आधारे येथील राज्याचे दस्तऐवज शोधण्यास जरूर सुरुवात केली, मात्र तशी नोंद येथील राज्यात ठेवलेली नसल्यामुळे त्यांनी असा समज करून घेतला की येथील सर्व व्यवस्था त्यांनाच करावयाची आहे. येथे तर काहीच नाही.

देशातील अनेक भागांत फिरून इंग्रजांनी बरीच माहिती नक्कीच गोळा केली. परंतु या अभ्यासात कुतूहलापेक्षा जास्त काहीच नव्हते. त्यात कर्तव्याचे सागर आणि त्यांच्या थेंबांना समजण्याची दृष्टी नव्हती. त्यामुळे विपुल माहिती गोळा केल्यानंतर जी धोरणे ठरली, त्या धोरणांनी या सागरातील थेंबच अलगअलग केले.

उत्कर्षाचा काळ भलेही मागे पडला होता, परंतु इंग्रजांच्या पतनाला अजून प्रारंभ झाला नव्हता. १९ व्या शतकाच्या शेवटी एवढेच नव्हे तर विसाव्या शतकाच्या आरंभी इंग्रज येथे फिरतफिरत जे बघत होते, लिहीत होते, जे गॅझेटिअर बनवीत होते, त्यात अनेक ठिकाणी छोट्याच नव्हे तर मोठ्या तलावांच्या चालू असलेल्या कामांचा उल्लेख मिळतो.

मध्य प्रदेशमधील दुर्ग आणि राजनांदगावसारख्या क्षेत्रात १९०७ पर्यंत "बऱ्याच मोठ्या तलावांचे निर्माण कार्य चालू होते." यातील तांदुला नावाच्या तलावाचे काम ११ वर्षं अखंडपणे चालू होते. सिंचनासाठी या तलावातून निघणाऱ्या कालव्याची लांबी होती ५१३ मैल.

समाज टिकविण्यासाठी जे नेते हे काम करीत होते, त्यांच्या मनात समाजाला हलवून टाकणारी ही नवीन व्यवस्था कशी बरे सामावू शकेल? त्यांच्याकडून इंग्रजांना खूप विरोध झाला. सांसी, भील यांसारख्या स्वाभिमानी जातींच्या विरोधामुळे इंग्रजांनी त्यांना ठग आणि गुन्हेगारसुद्धा म्हटले. आता जेव्हा सर्व काही इंग्रजांनाच करावयाचे होते तर पूर्वीचा सांगाडा तुटणारच. या सांगाड्याला तुच्छ लेखणे, त्याची उपेक्षा करणे म्हणजे काही फार विचारपूर्वक केलेले कुटिल षड्यंत्र नव्हते. तो तर या नवीन दृष्टीचा स्वाभाविक परिणाम होता. जे इंग्रजांना विरोध करीत देशाला स्वतंत्र करण्याकरिता लढत होते त्या लोकांनाही ही नवान दृष्टी आवडली हे आमचे दुर्भाग्य.

मागील काळातील अनुभवी व कुशल हात बदलून आता ते अकुशल कामगार झाले होते. गुणिजनांच्या यादीत असणाऱ्या अनेकांना अशिक्षित, असंस्कृत मानले जाऊ लागले. नवीन राज्य आणि त्याच्या प्रकाशामुळे चमकणाऱ्या नव्या सामाजिक संस्था व नवीन आंदोलन करणारेसुद्धा आपल्याच नेत्यांच्या शिक्षण - प्रशिक्षणाबाबत इंग्रजांच्याही पुढे गेले होते. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर शासन, सामाजिक संस्था तसेच बहुतेक आंदोलनातसुद्धा हीच लज्जास्पद प्रवृत्ती आजही चालू आहे.

त्या गुणी समाजाच्या हातातून पाण्याची व्यवस्था कशाप्रकारे हिसकावून घेण्यात आली याची एक झलक म्हैसूर राज्यात बघावयास मिळते. सन १८०० मध्ये म्हैसूर राज्याची व्यवस्था दिवाण पूर्णय्या पाहत असत. त्या वेळी राज्यात ३९,००० तलाव होते. असे म्हणतात की एखाद्या डोंगराच्या शिखरावर एक थेंब जरी पडला आणि अर्धा इकडे व अर्धा तिकडे वाहत गेला तरीही त्याला गोळा करून घेणारे तलाव तेथे अस्तित्वात होते. समाजाशिवाय राज्याच्या तिजोरीतूनही या सुंदर तलावांची देखभाल करण्यासाठी प्रत्येक वर्षी साधारण लक्ष रुपये लागत असत.

राज्य बदलले, इंग्रज आले. सर्वप्रथम त्यांनी या फालतू खर्चावर आळा घातला आणि सन १८३१ मध्ये राज्यातर्फे तलावासाठी देण्यात येणाऱ्या या रकमेत कपात करून ती एकदम निम्मी केली. पुढील ३२ वर्षे नव्या राज्याच्या कंजुषीला समाज आपल्या औदार्याने झाकत राहिला. तलाव लोकांचे होते. त्यामुळे राज्यातर्फे मिळणारी मदत कमी झाल्यानंतर अथवा बंद झाल्यानंतरही समाज या तलावांचा सांभाळ करीत आला.

अनेक वर्षांची जुनी स्मृती इतक्या सहज लोपत नाही. परंतु तरीही ३२ वर्षांनंतर म्हणजे सन १८६३ मध्ये तेथे सर्वप्रथम पी. डब्लू. डी. तयार झाले आणि सर्व तलाव लोकांपासून हिसकावून घेण्यात येऊन पी.डब्लू.डी.कडे सोपविण्यात आले.

प्रतिष्ठा तर आधीच गेली होती. नंतर धन, साधन हिरावले गेले आणि आता स्वामित्वसुद्धा हिरावले गेले. सन्मान, सुविधा आणि अधिकाराविना समाज लाचार होत गेला. अशावेळी समाजाने फक्त कर्तव्य करावे अशी आशा कशी बरे करावी?

म्हैसूरच्या ३९,००० तलावांची दुर्दशा झाल्याची कहाणी फार मोठी आहे. पी.डब्लू.डी.कडून काम होऊ शकले नाही. त्यामुळे सिंचन विभागाची निर्मिती झाली. तलाव त्यांच्याकडे सोपविण्यात आले. ते काही करू शकले नाहीत. त्यामुळे परत पी.डब्लू.डी.कडे सोपविण्यात आले. अशी विभागाची अदलाबदल करताकरता इंग्रजांनी तलावांतून मिळणारे उत्पन्न वाढवीत नेले आणि देखभाल दुरुस्तीची रक्कम मात्र कमी करीत नेली. इंग्रजांनी या कामासाठी वर्गणी मागण्यास सुरुवात केली आणि नंतरनंतर जबरदस्तीने ती वसूल करण्यास सुरुवात केली.

इकडे दिल्ली ही तलावांच्या दुर्दशेची राजधानी बनत गेली. इंग्रज येण्यापूर्वी येथे ३५० तलाव होते. यांना पण उत्पन्न लाभाच्या तराजूत तोलण्यात आले आणि कमाई देऊ न शकणाऱ्या तलावांना या पारड्यातून बाहेर फेकण्यात आले.

त्याच काळात दिल्लीत नळ बसविण्यात येत होते. सन १९०० च्या जवळपास विवाहप्रसंगी गायल्या जाणाऱ्या विवाह गीतांतून याला क्षीण विरोध झाला. तरीही नळ बसवले गेलेच आणि ठिकठिकाणी असणाऱ्या तलाव आणि विहिरी यांतून येण्याऐवजी इंग्रजांच्या नियंत्रणाखालील 'वॉटर वर्क्स'मधून पाणी येऊ लागले.

प्रथम मोठ्या शहरांतून आणि नंतर लहानलहान शहरांतूनसुद्धा हीच स्थिती दिसायला लागली. परंतु केवळ पाईप अंथरून नळाची तोटी लावल्याने पाणी थोडेच येणार? ही गोष्ट त्या वेळेस नसली तरी स्वातंत्र्यानंतर हळूहळू समजू लागली.

सन १९७० नंतर तर हे एक भीतीदायक दुःस्वप्न झाले. तोपर्यंत अनेक शहरांतील तलाव उपेक्षेच्या गाळाने भरले होते आणि त्यांवर अनेक नवीन वस्त्या, बाजार आणि स्टेडियम बांधण्यात आले होते.

परंतु पाणी आपला रस्ता विसरत नाही. तलावात अतिक्रमणे केलेल्या नवीन वस्त्यांत पावसाळ्यात पाणी भरले जाते आणि मग पावसाळा संपतो न संपतो तोच या शहरात पाणी टंचाईचे ढग जमा होतात.

ज्या शहरांकडे थोडाबहुत पैसा आहे, ताकद आहे, ती दुसऱ्याचे पाणी हिसकावून आपल्या नळाकडे वळवीत कसेबसे दिवस रेटत होती. मात्र इतरांची स्थिती दिवसेंदिवस बिघडत जात आहे. अनेक शहरांचे जिल्हाधिकारी फेब्रुवारी महिन्याच्या आसपासच तलावाचे पाणी सिंचनासाठी देण्याचे थांबवून शहरांसाठी आरक्षित करतात.

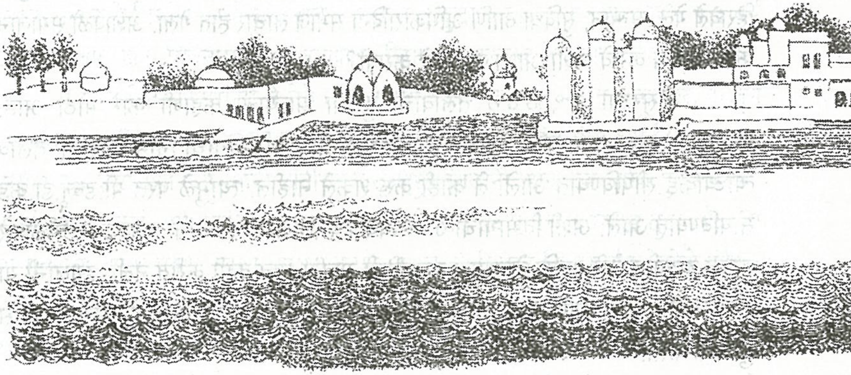

शहरांना पाणी हवे, मात्र पाणी देणारे तलाव नकोत. मग पाणी ट्यूबवेलमधूनच मिळू शकेल. पण त्याकरिता वीज, डिझेल याच्या बरोबर त्या शहराखाली जमिनीत पाणी असणे आवश्यक आहे. चेन्नईसारख्या अनेक शहरांचा असा दुःखद अनुभव आहे की सतत खोलखोल जाणाऱ्या पाणी पातळीला सत्ता आणि पैशाच्या जोरावर थांबविता आले नाही. काही शहरांनी दूरवर वाहणाऱ्या नदीतून पाणी उचलून आणण्याचा अत्यंत खर्चिक व अव्यावहारिक उपाय केला. याकरिता कोट्यवधी रुपयांचे वीजबिलसुद्धा द्यावे लागत असे.

इंदौरच्या या उदाहरणाने डोळे उघडू शकतील. लांबून वाहणाऱ्या नर्मदा नदीतून येथे पाणी आणले होते. योजनेचा पहिला टप्पा अपुरा पडला तेव्हा दुसऱ्या टप्प्याची मागणी एका सुरात पुढे आली. यात काँग्रेस, भारतीय जनता पार्टी व साम्यवादी दलाशिवाय शहरातील पहेलवान श्री. अनोखीलाल यांनी एका पायावर ३४ दिवस उभे राहून 'सत्याग्रह' केला. याच इंदौरमध्ये काही दिवसांपूर्वी बिलावलीसारखा तलाव होता त्यात फ्लाइंग क्लबचे विमान पडल्यामुळे पाणबुड्यांना उतरविण्यात आले होते. त्यांना ते विमान सापडले नव्हते. इतका मोठा हा तलाव होता. आज मात्र बिलावली एक मोठ्ठे कोरडे मैदान बनले असून त्यात फ्लाइंग क्लबची विमाने उडविता येतील.

इंदौरच्या शेजारच्या देवास शहराची कथा यापेक्षाही विचित्र आहे. मागील ३० वर्षांत येथील लहान-मोठ्या सर्व तलावांत भर टाकून त्यावर घरे आणि कारखाने उभारण्यात आले. मात्र नंतर समजले की या भागाला पाणी देणारा स्रोतच आता शिल्लक राहिला नाही. शहर रिकामे झाल्याच्या बातम्या छापून येऊ लागल्या. शहरासाठी पाणी आणावे लागणार, पण आणणार कुठून? देवासच्या तलाव आणि विहिरीऐवजी रेल्वेस्टेशनवर १० दिवस रात्रंदिवस काम चालू होते.

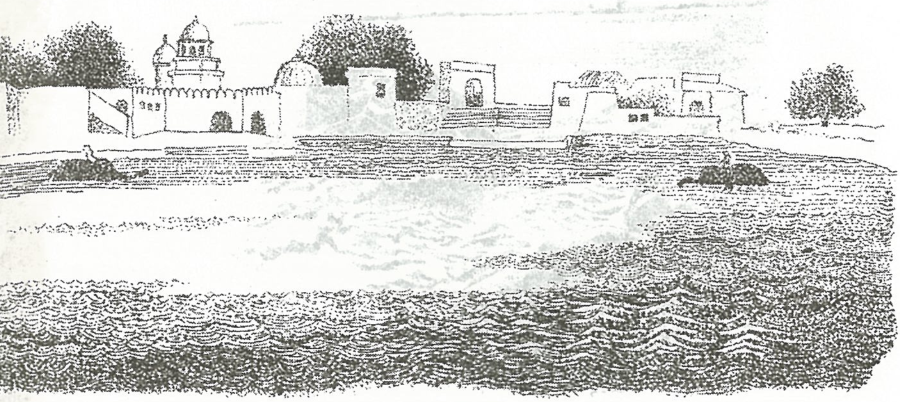

२५ एप्रिल १९९० ला इंदौरवरून ५० टँकर घेऊन एक रेल्वे देवासला पोहोचली. स्थानिक शासन मंत्र्यांच्या उपस्थितीत ढोल नगारे वाजवून पाण्याच्या रेल्वेचे स्वागत करण्यात आले. मंत्रीजींनी रेल्वे स्टेशनवर आलेल्या नर्मदेचे पाणी पिऊन या योजनेचे उद्‌घाटन केले. यापूर्वीही असेच गुजरात आणि तामिळनाडूच्या काही शहरांत रेल्वेने पाणी पोहोचविण्यात आले. मात्र देवासमध्ये रोज सकाळी पाण्याची रेल्वे येत असे. टँकरमधील पाणी पंपाच्या साहाय्याने टाक्यात चढविले जात असे तेव्हा कुठे शहरात वाटप होत असे. रेल्वेचे भाडे दर दिवशी चाळीस हजार रुपये होते. पाणी वर चढविण्याचा विजेचा खर्च वेगळा.

तसेच इंदौरमधून मिळणाऱ्या पाण्याची किंमतही वेगळी पडली तर या योजनेचे पाणी दुधाच्या भावातच पडणार. मात्र मध्यप्रदेश शासन केंद्र शासनाकडून रेल्वे भाडे माफ करून घेत होते. दिल्लीकरता दूर गंगेमधून पाणी आणणारे केंद्र शासन, मध्यप्रदेशच्या बाबतीत औदार्य दाखवित होते. मनमोहनसिंग यांची नवीन 'उदारवादी' नीती रेल्वे आणि विजेची किंमत वसूल करावयास बसली तर देवासला नरकवास बनण्यास कितीसा वेळ लागणार होता?

पाण्याच्या बाबतीतील या मूर्खपणाची उदाहरणे काही कमी नाहीत. मध्यप्रदेशाच्याच सागर शहराचे उदाहरण पाहा. साधारण ६०० वर्षांपूर्वी लाखा बंजाराने निर्माण केलेल्या सागर नामक एका विशाल सरोवराच्या किनाऱ्यावर वसलेल्या शहराचे नावच सागर झाले होते. आज येथे नवीन समाजाच्या चार प्रतिष्ठित संस्था आहेत. पोलिस प्रशिक्षण केंद्र, सैन्यदलाच्या महार रेजिमेंटचे मुख्यालय, नगरपालिका, आणि सर हरिसिंह गौर यांच्या नावे एक विद्यापीठ आहे. एक बंजारा येथे आला होता आणि विशाल सागर बनवून गेला होता. मात्र नवीन समाजाच्या चार साधनसंपन्न संस्था या तलावाची देखभालसुद्धा करू शकल्या नाही.

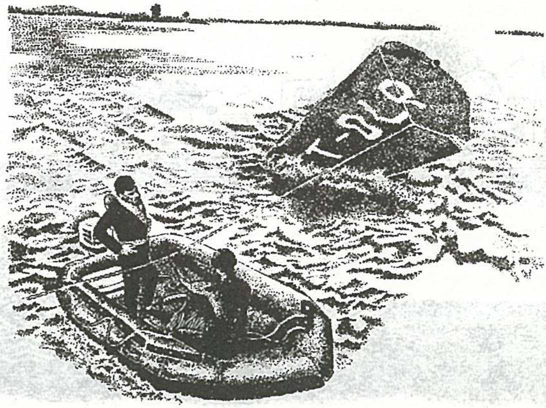

आज सागर तलावावर अनके शोधप्रबंध पूर्ण झाले. पदव्या प्रदान करण्यात आल्या. परंतु एका अशिक्षित मानल्या गेलेल्या बंजाऱ्याच्या हातून निर्माण झालेल्या या सागरास आजचा सुशिक्षित समाज वाचवू मात्र शकला नाही.

उपेक्षेच्या या लाटेत अनेक तलाव पुनश्च उभे आहेत. देशभरात आठ ते दहा लक्ष तलाव आजही भरत आहेत आणि वरुण देवतेचा प्रसाद सुपात्रासमवेत कुपात्रांनाही वाटत आहेत. त्यांची मजबूत बांधणी हे याचे एक कारण आहे, परंतु एकमात्र कारण नव्हे. नाहीतर मजबूत दगडांनी बांधलेल्या किल्ल्यांचे जुने भग्नावशेष झालेच नसते. अनेक बाजूंनी तुटलेल्या समाजात तलावाच्या स्मृतीची ही मजबुती दगडांच्या मजबुतीपेक्षाही जास्त मजबूत आहे.

छत्तीसगढच्या गावात आजही छेर छेराची गीते गायली जातात आणि त्यातून मिळणाऱ्या अन्नातून आपल्या क्षेत्रातील तलावांची डागडुजी केली जाते. बुंदेलखंडात आजही कजलियांच्या गीतातून या तलावांची आठही अंगे बुडावीत अशी प्रार्थना केली जाते. हरियाणाच्या नारनौलमध्ये मुलांचे जावळ काढल्यानंतर माता-पिता तलावाची माती खोदून पाळूवर टाकतात. न जाणो किती शहरे, किती गावे या तलावांमुळेच टिकून आहेत.

अनेक नगरपालिकांचे या तलावामुळेच पोषण होत आहे. आणि सिंचन विभागसुद्धा या तलावांच्या भरवशावर शेतीला पाणी पुरवीत आहे. 'बीजा की डाह'सारख्या गावात आजही सागराचे तेच नायक नवीन तलाव खोदत आहेत, पहिल्या पावसाळ्यात त्यावर दिवसरात्र पहारा देत आहेत आणि तिकडे घडसीसरवर आजही रोज सकाळ-संध्याकाळ सूर्यदेवता मणभर सोने उधळीत आहे. काही कानांत अजूनही स्वर गुंजतात

"चांगली कामे करा."

❖❖❖

[illegible]

[illegible] अनेक तलाव [illegible] आहेत. [illegible]

[illegible] अजूनही [illegible] आहेत आणि [illegible] प्रसाद [illegible] आहेत. त्यांची मजबूत बांधणी हे याचे एक कारण आहे, परंतु [illegible] मजबूत दगडांनी बांधलेल्या किल्ल्यांपुढे [illegible] मनात तलावाच्या स्मृतींशी ही मजबुती दगडांच्या [illegible]

[illegible] आज [illegible]

[illegible] आपल्या क्षेत्रातील तलावांची [illegible] गीतातून या तलावांची आठवण [illegible] आवळ काठल्यानंतर [illegible] तलावाची माती [illegible] किती शहरे, कित्ती गावे या तलावांमुळेच टिकून आहेत.

अनेक नगरपालिकांचे या तलावांमुळेच पोषण होत [illegible], आणि [illegible] तलावाला [illegible] पाणी पुरवीत आहे. [illegible] सामान्य [illegible] नवीन तलाव खोदत आहेत. [illegible] देत आहेत आणि [illegible] उधळीत [illegible] काही काळाने [illegible]

"[illegible]"

[illegible]

"पाणी आपलं जीवन आहे. त्यामुळे नद्या आणि जलसाठ्यांजवळच अनेक संस्कृतींचा उदय झाला.

पाऊस पडतो. नदी-नाल्यांतून पाणी वाहते. समुद्रास जाऊन मिळते. पावसाचे फारच कमी पाणी जमिनीत मुरते.

जमिनीत मुरलेले पाणी पुढे वर्षभर पुरवावे लागते. त्याकरिता जलसाठे निर्माण केले गेले. भूजलाचे पुनर्भरण केले जाऊ लागले. ह्याचा आपल्या पूर्वजांनी चांगला विचार केला होता.

गाव तिथे तलाव याप्रमाणे मोठ्या प्रमाणात तलावनिर्मिती चालू होती. काही तलाव राजांनी बांधले. काही साधू-संतांनी करविले. तर काही लोकसहभागातून बांधले गेले.

लोकांच्या मनात तलाव आणि पाण्याबद्दल आपलेपणा होता. तलावाची निर्मिती आणि दुरुस्ती हे काम पवित्र समजले जाई. त्याची शुद्धता राखली जाई. तसेच उपलब्ध पाण्याचे न्याय्य वाटप केले जात असे.

भारतात अनेक वर्षं तलावांची ही उत्तम परंपरा होती. परंतु १८ व्या व १९ व्या शतकांत मात्र या तलावांची खूपच उपेक्षा झाली. अनेक चांगले जलसाठे नष्ट झाले. मुबलक पाण्याचे प्रदेश आज निर्जल होत आहेत. आणि पाण्याचा प्रश्न उग्र बनला आहे.

ह्या सर्व तलावांचे नूतनीकरण करणे, पाण्याविषयी जागृती व आत्मीयता निर्माण करणे हा आजचा जीवनमरणाचा प्रश्न झाला आहे."

साकेत प्रकाशन

ISBN-81-7786-136-0